

Неля Герасименко

ЖИТТЄПИС ОЛЕКСАНДРА ЛАЗАРЕВСЬКОГО

У другій половині XIX ст. в українській історичній науці з'явилися яскраві постаті, серед яких видатне місце належить історику, археографу, громадському діячеві Олександру Матвійовичу Лазаревському.

Дослідженню наукової та громадської діяльності вченого присвячена значна кількість праць¹. Значно менше уваги приділяли дослідники вивченню наукової біографії Олександра Матвійовича. Цій проблемі присвячена стаття М. Василенка, опублікована у 1927 р., в якій подані матеріали до біографії О. Лазаревського². У подальших дослідженнях висвітлювалися лише основні етапи життя вченого без аналізу вмотивованості його дій і вчинків. Так, у ґрунтовній монографії В. Сарбея про історичні погляди О. Лазаревського зазначено, що "автор не спинявся... детально на біографічних відомостях з життя" вченого³. Отже, життєпису Олександра Матвійовича, якому присвячена дана стаття, бракує повноти і системності.

Олександр Матвійович Лазаревський народився 8 червня 1834 р. у с. Гирявці Чернігівської губернії, поблизу м. Конотопа. Тепер це село переіменоване у Шевченкове і знаходиться у Конотопському районі Сумської області. У ньому Олександр провів свої дитячі роки⁴.

Предками Лазаревського були конотопські козаки Лазоренки, які значилися у козацьких реєстрах 1711 і 1736 рр. Їх нащадок Степан Лазоренко, конотопський кушнір, у 1761 р. купив землю у м. Конотопі і повернувся у стан козаків. Тоді ж він змінив прізвище на Лазаревський, яке за уявленнями XVIII ст. більше нагадувало панське походження. Це свідчило про наміри Степана Лазоренка увійти до шляхетного стану, який у 60 рр. XVIII ст. сформувався в Українській козацькій державі (Малоросії), що на правах автономії входила до складу Російської імперії. На відміну від попередніх років, з цього часу доступ до привілейованого стану став дуже важким⁵.

І все ж, одному із шести синів Степана Лазоревського, Іллі

(1758-1806), діду історика, вдалося увійти до складу значкового товариства. За відмінну службу на посаді канцеляриста Конопської сотенної канцелярії, 4 квітня 1778 р. його було зараховано у число "комплектних" (штатних) канцеляристів Ніжинської полкової канцелярії, а у березні 1781 р. Малоросійська колегія призначила його значковим товаришем Ніжинського полку⁶.

Отже, для Іллі Лазоревського був відкритий шлях до привілейованої верстви українського суспільства – козацької старшини. Однак політичні процеси, які відбувалися на Лівобережній Україні: ліквідація автономного устрою та інкорпорація її території до складу Російської імперії внесли певні зміни у соціальне становище І. Лазоревського.

З ліквідацією у 1781 р. полкового устрою на Лівобережній Україні та відкриттям намісництва він втратив посаду "комплектного" канцеляриста Ніжинської полкової канцелярії і у 1782 р. його обрано "словесним судьєю г. Конотопа". У 1783-1791 рр. І. Лазоревський служив у казначействі Новгород-Сіверського намісницького правління і як видно із його атестату "приходние и расходние книги содержаль без всякого в казенномъ интересе упущения, верно, а притомъ вель себя всегда честно". За відмінну службу у 1791 р. йому було надано чин губерньського секретаря⁷.

За період служби І. Лазоревського у казначействі почався процес формування на Лівобережній Україні дворянства. Відповідно до "Записки" генерал-губернатора Малоросії та Президента Малоросійської колегії П. О. Рум'янцева, поданої у 1781 р. імператриці Катерині II, цей процес мав бути поступовим, оскільки претендентам на дворянство було важко підтвердити це право документально. Крім того, Рум'янцев вважав "несправедливим", що дворянство мала отримувати тільки козацька старшина. На його думку козацтво теж повинно було б користуватися дворянськими правами⁸.

Такі пропозиції Малоросійського генерал-губернатора не знайшли підтримки у Катерині II. Вона наполягала на створенні дворянства лише із козацької старшини. Рядові ж козаки отримували право записуватися у міщани, або купці⁹. Отже козацтво, привілейований стан в Українській козацькій державі, в ході інкорпорації її території до складу Російської імпе-

рії, втрачав свої права. Всупереч намірам Рум'янцева поступово проводити ліквідацію старих порядків у Малоросії, імператриця прагнула знищити їх як можна скоріше. 21 квітня 1785 р. вона підписала "Жалувану грамоту дворянству", за якою представники козацької старшини мали право записуватися у родовідні дворянські книги, які вводилися в Російській імперії.

Відповідно до царської грамоти, І. Лазоревський порушив клопотання про надання дворянства його батькові Степану (Стефану) Лазоревському. Не маючи документальних підтверджень про права на дворянство, С. Лазоревський, як це вимагалось у "Жалуваній грамоті" отримав у травні 1786 р. свідоцтво про благородне життя його предків: діда Ананія, військового товарища* та батька Леонтія, сотенного товарища, які відправляли службу "съ дворянскимъ названіємъ сходственную"¹⁰.

На підставі цього свідоцтва, підписаного сімома дворянами (а не 12-ма як вимагалось у "Жалуваній грамоті") справа Степана Лазоревського була розглянута на дворянському зібранні 10 жовтня 1786 р., на якому визнано докази на дворянство С. Лазоревського "неопровергаемыми" і одногосно прийнято рішення про внесення його з нащадками у другу частину дворянських родовідних книг, та надання йому дворянської грамоти за підписом і печаткою дворянських зборів¹¹.

Родовідні книги поділялися на шість частин. У першу їх частину вписували тих осіб, яким дворянство було пожаловане, у другу – надане за військову службу, у третю – отримане за чинами та орденами, у четверту входили іноземні дворянські роди, до п'ятої – дворяни, які мали титули, до шостої – древні благородні роди¹². Отже, Степан Лазоревський з нащадками 10 жовтня 1786 р. отримав потомствене дворянство за військову службу своїх предків: діда Ананія та батька Леонтія

* - Військові товариші – привілейована частина козацтва в Українській державі другої половини XVII – XVIII ст., яка за соціальним статусом наближалася до полкової старшини і мала вагомий вплив на вирішення військових і державних справ. – Див.: Панашенко В. Військові товариші // Київська старовина. – 1998. - №3. – С.166-174.

Лазоренків.

22 березня 1787 р. губернський предводитель дворянства Новгород–Сіверського намісництва полковник Опанас Лубинович видав значковому товаришу Іллі Лазоревському на його прохання "виденіє" з рішення комісії "о разборе дворянства" про надання роду його батька Степана Лазоревського дворянства та внесення його до другої частини дворянських родовідних книг¹³.

Порядок надання дворянства шляхом вслуги було введено у Російській імперії Петром I на підставі указу Сенату від 16 січня 1721 р. і табелю про ранги 1722 р. Відповідно до них особи, які досягли на військовій службі офіцерського чину, а на цивільній чину VIII класу ставали потомственими дворянами. Отже, Степан Лазоревський, предки якого служили у козацькому війську і мали посади, які прирівнювалися до російських офіцерських чинів, в цілому законно отримав дворянство.

Воно було підтверджено у 1792 р. Так, 26 березня 1792 р., син Степана Лазоревського вахмістр Воронізького гусарського полку Василь, який змінив букву "о" у прізвищі на "а" і став писатися Лазоревський, отримав свідоцтво Конотопської дворянської опіки. У ньому йшлося про визнання Василя Лазоревського дворянином на підставі отримання його батьком потомственного дворянства¹⁴. Отже, документально підтверджено, що рід Степана Лазоревського до 1792 р. мав потомствене дворянство.

Значна кількість чиновників та військових у Російській імперії збільшувала кількість претендентів на дворянство. Це змусило царський уряд ввести обмеження доступу у вищий стан. Такі обмеження були введені і на приєднаних до імперії територіях, в тому числі і на Лівобережній Україні, де кількість дворянських родів значно зросла за рахунок, насамперед, військових чинів козацького війська. Так, за даними Д. Міллера, за період з 1785 по 1790 рр. дворянські зібрання трьох українських губерній надали дворянство 22702 родам¹⁵.

Царський уряд почав обмежувати доступ у вищий стан із заборони у 1796 р. дворянським зібранням вирішувати питання надання дворянства. Крім того, 20 січня 1797 р. вийшов царський указ про підготовку Герольдією загального гербовника

дворянських родів Російської імперії. У зв'язку з цим, губернські правління та повітові депутати мали повідомити дворянам про необхідність направлення у Герольдію доказів дворянської гідності, родоvodu і герба¹⁶.

Робота по складанню Герольдією гербовника дворянських родів привела до перегляду рішень дворянських зібрань. Герольдія визнала право на потомствене дворянство лише за тими козацькими старшинами, які мали російські військові чини за службу¹⁷. Лазаревські, як і багато інших українських козацьких родів, втратили право на нього.

Дворянських прав згодом домігся син Іллі, Матвій (Матфей) Лазаревський, батько історика. Дослужившись на цивільній службі до чина титулярного радника, він 28 липня 1832 р. вийшов у відставку отримавши "знак отличія безпорочної служби", які проте не давали права на дворянство¹⁸.

У жовтні 1832 р. на губернських дворянських виборах у м. Чернігові Матвій Лазаревський був обраний засідателем у Конотопському повітовому суді. 30 січня 1836 р. за роботу по організації виборів дворянства його було нагороджено орденом св. Володимира 4 ступеня. Цьому сприяв син Матвія, Михайло Лазаревський, який служив старшим чиновником для особливих доручень при Санкт-Петербурзькому цивільному губернаторі¹⁹.

Орден св. Володимира будь-якого ступеня давав право на потомствене дворянство. Тому 20 травня 1836 р. Чернігівське дворянське зібрання прийняло рішення про внесення Матвія Лазаревського з нащадками до третьої частини дворянських родовідних книг²⁰, до якої вносилися роди, що отримали дворянський титул по чинам і орденам.

Таким чином, Матвію Лазаревському вдалося повернути дворянський титул своєму роду, поставивши його у привілейоване становище у Російській імперії, яке давало права, на його думку, "так лестны, особенно въ настоящее время"²¹.

Проте Матвій Лазаревський розумів, що дворянський титул при відсутності значних маєтностей не міг забезпечити дітям достойного життя. Тому всі зусилля батьків були направлені на отримання дітьми доброї освіти. Якщо врахувати прибутки і видатки сім'ї, то можна погодитися із думкою Матвія Ілліча, що кошти, які вони витрачали на освіту дітей "выходили

изъ общего уровня". Так, за даними К. Лазаревської, на освіту дітей Матвія і Афанасія Лазаревські витратили: у 1838 р. – 21,7 відсотків сімейного бюджету; у 1839 – 19,5; у 1840 – 23,4; у 1841 – 21,9. Загальна сума витрат батьків на навчання дітей тільки у грошовому еквіваленті, без продуктового, становила на 1854 р. 16 тис. рублів²², значну у XIX ст. суму.

Внаслідок піклування батьків про освіту дітей Василь та Федір закінчили Харківський університет, Михайло – Ніжинську гімназію, Яків – навчався у Полтавському кадетському корпусі та Санкт-Петербурзькому університеті²³.

Батьки планували також дати освіту сину Олександрю і у 1842 р. відправили його до брата Федора, який навчався у Харківському університеті, щоб той готував його до вступу у повітове училище. Проте 20-літній Федір, зайнятий собою, не приділяв уваги брату. У 1844 р. батьки забрали Олександра додому і віддали до Конотопського повітового училища. Там, за свідченням О. М. Лазаревського, навчалися діти "бедных пановъ", а отже він перебував у середовищі рівних собі. Крім того, штатним наглядачем в училищі був товариш батька І. П. Княгницький, який оточив Олександра увагою і турботою. Тому перебування в училищі залишило у нього добрі спогади²⁴.

Оскільки Олександр був записаний кандидатом у кадети дворянського полку, то 24 лютого 1846 р. батьки забрали його із Конотопського повітового училища і разом із старшим братом Василем, який направлявся до столиці у пошуках роботи на літературній ниві, відправили до Санкт-Петербургу. Для вступу у кадети Олександр мав скласти вступні іспити. Проте опинившись у незнайомому великому місті, він майже не готувався до іспитів, тому їх не склав. Повернутися додому він також не міг, оскільки йому виповнилося на той час лише 12 років. Тому у липні 1847 р., разом із братом Василем, відбув до Оренбургу, місця нової служби брата як чиновника по статистичному опису Киргизької орди. У цій же комісії в Оренбурзі вже працювали їх брати Федір і Михайло. Там Михайло Лазаревський познайомився із Т. Шевченком. Це знайомство перейшло у дружбу, яка тривала до смерті поета²⁵.

Василь Лазаревський пробув у Оренбурзі декілька місяців і взимку 1847 р. відбув по службі до Санкт-Петербургу. У російській столиці він познайомився з В. І. Далем, завідуючим кан-

целярією міністра внутрішніх справ Л. А. Перовського, відомим російським письменником, лексикологом, фольклористом і етнографом, і за його рекомендацією отримав місце секретаря канцелярії. Олександр залишився в Оренбурзі у брата Федора і чекав нагоди повернутися до Санкт-Петербургу. Маючи достатньо вільного часу, він став багато читати. Серед книг, які потрапили йому до рук, була “История Малой России” Д. Бантиш-Каменського, яка посилила його зацікавлення історією України²⁶.

Восени 1848 р. Олександр повернувся до Санкт-Петербургу і на початку 1849 р. Василь Лазаревський влаштував брата, якому в той час виповнилося 14 років, у приватний пансіон для підготовки до вступу до гімназії. У лютому 1850 р. Олександра було прийнято до 3 класу 2-ої Петербурзької гімназії. У гімназії він показав відмінні успіхи і зразкову поведінку і “въ награду и поощрение за отличные успехи въ науках и благонравіе” 18 червня 1851 р. учня 4 класу Олександра Лазаревського було нагороджено похвальним листом²⁷.

У гімназії особливе враження справили на Олександра лекції викладача історії В. Ф. Евальда, високоосвіченої людини з передовими поглядами. Він познайомив учнів із працями відомого російського історика С. М. Соловйова, творами М. В. Гоголя, зокрема “Тарасом Бульбою”. Це посилювало інтерес Олександра до історії як науки. Пізніше, 14 лютого 1855 р., у листі до відомого історика-археографа О. М. Бодяньського О. М. Лазаревський писав про своє захоплення історією України, про те, що він до 16 років прочитав майже усі праці, зазначені у його першому “опыте”, тобто у бібліографічному покажчику, опублікованому у “Черниговских губернских ведомостях” за 1853 р. під назвою “Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношении”. У тому ж виданні за 1853 р. опубліковані інші праці О. М. Лазаревського: “Купчая крепость, данная Леонтием Харьковим Леонтию Таранскому 1728 г.”, “Чуры или Цюры”, “Василий Золотаренко, полковник нежинский” та інші²⁸.

Зацікавленість Олександра історією України духовно зблизила його з батьком, Матвієм Лазаревським. Виявом високої довіри до сина була передача йому батьком на зберігання 17 лис-

топада 1853 р. давніх актів “фамилій Лашинских, Таранских, Лазаревских и другія старія бумаги” Він просив сина “зберечь ихъ какъ семейную древность” та дав йому перші поради щодо їх зберігання та опрацювання²⁹.

Матвій Лазаревський не здобув спеціальної освіти, проте був досить обізнаний в історичних подіях в Україні. Про це свідчить вступна частина до його незавершених мемуарів “Памяти мой”, де автор здійснив короткий екскурс в історичне минуле, коли “славная и благословенная Малая Россія” перебувала “подъ самовластнымъ правленіемъ лицъ, избираемыхъ вольными голосами”, які мали “громкое тогда званіе гетьмана”. У мемуарах він дав влучні характеристики гетьманам. Так, Б. Хмельницький “образователь Малороссіи”, який захищав її “горячо-усердно”, “подвергнувшій ее рускому скипетру”; І. Мазепа “отъявленный хитрецъ и изменникъ государю”, К. Розумовський – “кончившій въ своемъ лице, въ 1764-м году, славное Малороссийское гетьманство”. Він охарактеризував також генерал-губернаторів Малоросії, які управляли Лівобережною Україною після ліквідації гетьманства³⁰.

Отже, атмосфера любові до історії України, історії власного роду та української традиції в родині Лазаревських, благоговійне ставлення до архівних документів, справило значний вплив на формування світоглядних уявлень О. Лазаревського та на вибір ним професії.

Після закінчення гімназії він, у серпні 1854 р., вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Російську історію у ньому викладав професор М. Г. Устрялов, провідник теорії “самодержавства, православ'я і народності”. Його лекції не викликали захоплення у О. Лазаревського. Увагу Олександра привернули лекції молодого, ліберального професора російської словесності М. І. Сухомлинова. Під впливом останнього він написав і опублікував у студентському збірнику Петербурзького університету, а також в окремих номерах “Библиографических записок” ряд нарисів про російських письменників та “Записку о русском хронографе”³¹.

Проте захоплення російською літературою було тимчасовим. Наукові інтереси студента Лазаревського під час навчання в університеті все більше зосереджувалися виключно на історії України. Значний вплив на формування його наукових інте-

ресів мало листування Олександра Матвійовича з відомим істориком та археографом О. М. Бодянським³².

Відомий вчений у листах щедро ділився із студентом досвідом наукової роботи. Це зміцнило інтерес О. М. Лазаревського до історичного минулого України та сформувало схильність до археографічної діяльності. На знак поваги і подяки за цінні поради він присвятив Бодянському дві свої праці: "Указатель источников для изучения Малороссийского края" та третій том "Описания старой Малороссии"³³.

Вплив на формування наукових інтересів Олександра Матвійовича мало також його знайомство з любителями української старовини О. М. Марковичем та Г. О. Милорадовичем, яке схвалив його батько Матвій Лазаревський. Він не полишав сина своєю увагою. У листах до нього надсилав інформацію про нову літературу з історії України, різні відомості з архівних джерел. Так, 23 лютого 1856 р., повідомляючи про опубліковану рецензію на працю Маркевича, він зазначав у листі сину: "Маркевич не литераторъ, а добросовестный малоросъ" і заслужив "не грубого порицанія, а пофалы за трудъ". Матвій Ілліч вважав, що "Малоросія... должна иметь свою исторію" і хоч Бантиш-Каменський написав її, але, на його думку "въ последствіи найдется" той, хто "выставит народъ малоросійській в лучшемъ виде, чем разумеють его критикъ"³⁴. Це була програма дій для сина, який відповідно до своєї професійної орієнтації мав здійснити посильний внесок у розробку історії України.

Матвій Лазаревський поступово вводив сина у захоплюючий світ історичної науки. Так, у листах, відправлених 15 та 29 березня 1856 р., він розповів сину про справу гайдамаки Гаркуші, з якою ознайомився в архіві Конотопського повітового суду та про своє захоплення історією, яка для нього "лучше малины"³⁵. Батько ділився з сином своїм баченням історії України, необхідності її дослідження, бажанням, щоб син не займався "отвлеченными предметами, но существенными къ которымъ призванье главнее и почетно и необходимо"³⁶.

Значний вплив на формування світогляду О. М. Лазаревського мала творчість Т. Г. Шевченка. 1858 р. український поет повернувся із заслання до Петербургу і одразу ж відновив

дружні стосунки із Михайлом Лазаревським, у якого Олександр мешкав. Там він і познайомився із Тарасом Григоровичем. Вірші українського поета, його малюнки, зустрічі та спілкування з ним, як відзначав О. М. Лазаревський, дали напрямок його світогляду на все життя. На згадку про ці зустрічі і розмови Тарас Григорович 6 лютого 1860 р. подарував Олександру Матвійовичу примірник "Кобзаря" із написом: "Чистому сердцемъ доброму козакові Олександру Лазаревск. Кобзаръ Тарасъ"³⁷.

Вплив батька, спілкування з відомими діячами української культури, любителями української старовини визначили наукові інтереси О. М. Лазаревського. Він полишив заняття "отвлеченными предметами" – російською літературою і став ґрунтовно займатися історією України. З 1854 р. О. Лазаревський постійно друкував в "Черниговских губернских ведомостях" рецензії на книги та журнальні статті "къ исторіи или географіи Малоросійского края и преимущественно Черниговской губерніи". У листі до редактора видання О. В. Шишацького-Ілліча від 21 лютого 1856 р. він просив "соединить все подобныя статейки в одну книжку съ общимъ заглавіемъ "Украинская литературная летопись за 1856 г."³⁸.

Під впливом батьків у Олександра пробудився інтерес до усної народної творчості, до пошуку і збереження архівів відомих діячів України. Він просив матір записувати народні прислів'я, а у батька цікавився долею архіву Ханенків*. 9 січня 1856 р. Матвій Ілліч повідомив сину: "... о архиве Ханенко и я жалею, но ничего не придумаю". На той час архів Ханенків зберігався у вдови одного з представників цього роду, яка була, на думку М. Лазаревського "далека отъ того чтоб архивой занимается по крайней мере сохранить ее"³⁹.

* - За даними О. Оглобина, архів Ханенків до 1918 р. знаходився у В.О. Ханенка в с. Городище Стародубського повіту, згодом потрапив до м. Стародуба, а звідти у 1926 р. був перевезений до Гомельського обласного архіву, де зберігався до другої світової війни – Див.: Мезько-Оглобин О. Люди Старої України та інші праці. – С.258; Частина архіву Ханенків зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф. 983).

Одночасно у наступних 1857–1858 роках О. М. Лазаревський продовжував роботу над “Украинской литературной летописью”, перервавши її лише під час хвороби та смерті батька. 25 липня 1857 р. він повідомив О. В. Шишацького-Ілліча, що не відповідав і не надсилав обіцяних статей із-за “нашого несчастья – мы похоронили отца...”. Результатом багаторічної бібліографічної роботи стала публікація О. М. Лазаревським у 1858 р. “Указателя источников для изучения Малороссийского края”⁴⁰.

Влітку 1858 р. О. Лазаревський закінчив Петербурзький університет. У дипломі, виданому йому у січні 1859 р. зазначалося, що він прослухав повний курс на історико-філологічному факультеті і отримав “відмінні” знання з російської, грецької та римської словесності, російської історії та літератури, педагогіки, логіки та психології і “добрі” з богослов’я, загальної історії та французької мови. Враховуючи високий рівень знань О. Лазаревського, рада університету визнала його достойним вченого ступеня кандидата, яке 11 грудня 1858 р. було затверджене попечителем Санкт-Петербурзького учбового округу. Відповідно до нього, Олександр Матвійович отримав “чинь десятого класса и право считается въ первомъ разряде чиновниковъ”, а також право на “производство въ офицеры, по выслуге трехъ месяцевъ въ унтер – офицерскомъ званіи”⁴¹.

Отже, О. Лазаревський після закінчення університету міг обрати як цивільну, так і військову службу. Але він мріяв займатися наукою. На заваді цій мрії стала відсутність коштів і необхідність їх заробляти. Ще студентом, не маючи засобів для існування, він, за рекомендацією брата Михайла, управителя маєтків графа Уварова, займався упорядкуванням петербурзького музею та бібліотеки графа. Після закінчення університету, він продовжував працювати у графа, втрачаючи надію зайнятися наукою. У лютому 1859 р. він писав брату Федору, що “мысль о магистерстве принимает видъ все более и более несбыточной мечты”. Робота у графа не подобалася, оскільки “редкая служба при лице не отзывается лакейством”, але і залишити її через матеріальні нестатки він не міг⁴².

О. Лазаревському, як видно із цього листа, подобалася робота в архіві, але туди “попасть без протекції невозможно”.

Він був не проти і місця вчителя, “а если лет черезъ 10 директорство, так я и думать ни о чемъ не хочу”⁴³.

З від’їздом Уварова за кордон влітку 1859 р. О. М. Лазаревський повернувся до Петербурга. Йому не вдалося влаштуватися на посаду вчителя. За клопотанням братів Василя і Федора 15 вересня 1859 р. його зарахували канцеляристом Санкт-Петербурзького губернського правління. Отже, йому довелося поступати “въ гражданскую службу” і починати з незначної канцелярської посади. 18 травня 1860 р. О. Лазаревського призначено колезьким секретарем по відомству Міністерства народної освіти⁴⁴.

На цій посаді він не працював і року. 19 лютого 1861 р. царський уряд прийняв “Положення” і маніфест про скасування кріпацтва. Відповідно до цих документів звільнення селян мало відбутися через два роки, а до цього часу вони залишалися “тимчасово зобов’язаними” і лише через два роки діставали персональну свободу та двір із присадибною землею. Орну землю селяни отримували через 20 років, після викупу у поміщика. Ознайомившись з документами, які скасовували кріпацтво, О. Лазаревський вирішив взяти безпосередню участь у втіленні їх у життя. “Положення” від 19 лютого 1861 р. мали приводити в дію мирові посередники. Обиралися вони із потомствених дворян, які володіли 500 десятинами землі, або мали не менше 150 десятин та закінчили учбові заклади із присвоєнням чину XII класу, або мали право голосу у губернських дворянських зборах⁴⁵. О. Лазаревський мав відповідний ценз, але проживаючи в Петербурзі, далеко від України, та тільки но одержавши освіту, потрапити в їх число не міг. Тому він наполегливо почав домагатися посади “члена від уряду”, який брав участь у з’їздах мирових посередників.

У квітні 1861 р. Олександр Матвійович виїхав з Петербурга на Україну. Разом з художником Т. Честахівським він супроводжував труну з тілом померлого українського поета та художника Т. Шевченка, який за заповітом хотів бути похованим на березі Дніпра.

Поховавши поета, він поїхав у с. Гирявку, де на самоті проживала його стара мати, яку він дуже любив. Там чотири місяці він чекав призначення на посаду “члена від уряду”. Лише 4 липня 1861 р. міністр внутрішніх справ затвердив

Лазаревського на цій посаді. Як “член від уряду” він мав брати участь у з’їздах мирових посередників Конотопського, Кролевецького, Сосницького та Борзенського повітів Чернігівської губернії і у вересні 1861 р. приступив до роботи⁴⁶.

Серед мирових посередників, у з’їздах яких брав участь О. Лазаревський, було дуже мало тих, хто співчував як він справі визволення селян і радів реформі 1861 р. Переважна їх більшість “сожалела обь утраченномъ крепостномъ праве”, особливо передбачала “грядущія...экономическія затрудненія...”⁴⁷.

У таких складних умовах О. Лазаревський, на посаді “члена від уряду” робив все можливе, щоб селяни при складанні уставних грамот скривджені навмисне не були. Він багато зробив також для збереження матеріалів про звільнення селян, особливо діловодства мирових посередників⁴⁸.

З’їзди мирових посередників проходили, як правило, у м. Чернігові, яке стало постійним місцем перебування вченого. У місті, де в той час були зосереджені найбільші комплекси матеріалів з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст., він поринув у наукову роботу.

О. Лазаревський перебував на цій посаді до 1863 р. За ці три роки він опублікував біля 20 праць. Серед них “Украинские юридические акты”, “Конотопская старина”, статтю “Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в.”⁴⁹.

У 1863 р., із введенням у Чернігівській губернії акцизної системи, О. Лазаревський перейшов в акцизне відомство і був призначений наглядачем акцизних зборів 3-го (Мглин), а з 1864 р. – 5-го (Глухів) округів Чернігівської губернії⁵⁰.

Робота акцизного чиновника не залишала часу для наукової праці. У листі до Г. О. Милорадовича від 27 лютого 1865 р. вчений зазначав: “...когда пивоваренные заводы в действии – акцизному чиновнику не до литературы”. Тому у червні 1865 р. він перейшов на іншу роботу: спочатку секретарем Чернігівського губернського по селянським справам присутствія, а з 21-го червня – секретарем Чернігівського губернського статистичного комітету. У липні 1865 р. О. Лазаревський підготував і запропонував членам статистичного комітету програму вивчення Чернігівської губернії. За його ж пропозицією статистичний комітет замість “Памятных книжек” став видавати

“Записки Черниговского губернского статистического комитета”. У них була опублікована значна кількість праць вченого, в тому числі його монографія “Малороссийские посполитые крестьяне” та нариси про дворянські роди⁵¹.

У 1865 р., на 31 році життя, Олександр Матвійович прийняв важливе для себе рішення про одруження. До шлюбу він ставився серйозно. Так, у листі від 2 січня 1861 р., вітаючи брата Федора з одруженням, він зазначав, що тільки “семьянинъ можетъ быть вполне правильнымъ человекомъ, а потому въ глазахъ моихъ высоко стоитъ всякая разумная женитьба. Блаженъ кому достается то въ удель”. Своєю нареченою він обрав сусідку Лазаревських по маєтку і родичку по матері Катерину Федорівну Лашинську. У її особі вчений знайшов не тільки рідну, кохану, розумну людину, але і єдність поглядів та взаємопорозуміння. Напередодні весілля, 1 жовтня 1865 р., він писав нареченій: “Сегодня получил твое письмо и подь его впечатленіемъ искренно возблагодарилъ рокъ посылающей мне въ жены тебя” Шлюб з К. Лашинською був прихильно зустрінутий родиною О. Лазаревського. Брати Олександра: Василь та Михайло в листах до його майбутньої дружини висловлювали впевненість у їх щасливому шлюбі.⁵²

Прагнучи матеріально забезпечити свою сім’ю, О. М. Лазаревський у 1866 р. зайняв посаду правителя канцелярії Чернігівського губернатора Голіцина. Нова робота була пов’язана із частими переїздами, світськими прийомами та обідами, на яких за посадою Олександр Матвійович мав бути присутній. Це йому не подобалося, не задовольняло, заважало науковій роботі. 12 вересня 1867 р. він писав дружині: “Дома я только переночевал одну ночь. Въ Глухове третій день и сегодня я выезжаю въ Кролевецъ, а оттуда вероятно возвращусь въ Черниговъ вместе съ Голи(цынымъ) къ 17.” До того ж Олександр Матвійович хвилювався за стареньку матір, яка самотньо проживала в с. Гиравці і тяжко переживала смерть сина Михайла. Він хотів перейти на будь-яку службу у м. Конотоп, щоб бути ближче до матері. Серед запропонованих йому посад, кращою він вважав посаду акцизного чиновника, наглядача по акцизу 8 округу Чернігівської губернії (м. Конотоп), яку і зайняв 23 травня 1868 р. Того ж року у нього народилася дочка Галя⁵³.

Незважаючи на постійну занятість на роботі, О. Лаза-

ревському вдалося у 1866–1868 рр. опублікувати ряд праць, які одразу ж привернули увагу наукової громадськості. У ці роки вийшли “Малороссийские посполитые крестьяне”, “Обозрение Румянцевской описи” по Чернігівському полку, “Описание Черниговского наместничества 1781 г.”, “Очерк старейших дворянских родов в Черниговской губернии” та “Села Конотопского уезда”, підготовлені на значній джерельній базі⁵⁴. Отже, ці роки – період творчої наснаги вченого, визначення ним основних напрямів та тематики його наукової діяльності.

У зв'язку із проведенням у 60 рр. XIX ст. у Російській імперії судової реформи, у судових органах виникла потреба у кадрах. Олександр Матвійович запропонували обійняти посаду члена Полтавського окружного суду. Він дав згоду, став шити “мундир” і чекав на призначення. Він писав дружині, що його очевидно, призначать в Кременчук, оскільки барон Торнау за царським указом провів ревізію Кременчуцького повітового суду і залишився незадоволений його роботою. 4 січня 1869 р. О. Лазаревського було призначено виконуючим обов'язки голови цього суду та членом Полтавського окружного суду⁵⁵.

6 січня 1869 р. він повідомив дружині про своє призначення і про проблеми, пов'язані з новою посадою, оскільки став суддею “не зная по сей чести ни аза въ глаза”. Це змушувало Олександра Матвійовича багато працювати, самотужки вивчати цивільне і карне право, виїжджати у повіті “на дознаніє”⁵⁶.

Однак становище сім'ї О. Лазаревського поліпшилося. У 1869 р. він зміг нарешті купити пустир у с. Підлипному, неподалік від м. Конотопа і став будувати там хату. Згодом, купивши землі, вчений заклав на ній сад і гай з цінними породами дерев. Проста, крита соломою хата стала місцем літнього відпочинку його та сім'ї. У ній він зберігав зібрану ним бібліотеку, колекції історичних коштовностей та портрети визначних діячів України⁵⁷.

26 березня 1871 р. у сім'ї Лазаревських народилася друга дитина – син Борис. Після його народження здоров'я дружини погіршало – вона захворіла на сухоти. Не допомогло і лікування в Криму. Щоб бути ближче до дітей і хворої дружини, Олександр Матвійович прийняв рішення залишити роботу в суді⁵⁸.

2 липня 1872 р. він взяв участь у зборах акціонерів Полтавського земельного банку, де був обраний членом його оціночної комісії. Члени комісії повинні були працювати у Чернігівській губернії, а отже Лазаревський мав можливість більше уваги і піклування приділяти хворій дружині і дітям. Незважаючи на його піклування дружині ставало все гірше і 10 липня 1872 р. вона померла⁵⁹.

На плечі Олександра Матвійовича лягли турботи про двох маленьких дітей: 5-літню дочку Галю та двохрічного сина Бориса. 30 липня того ж року він записав у щоденнику: “Дети здоровы. Галя видимо не скучает”. Але сам він тяжко переживав втрату дружини. Для нього у домі без неї “скука и тоска”. Не влаштувала його і нова робота. Він жалкував, що залишив роботу в суді, де 20 серпня 1872 р. указом № 30 по Міністерству юстиції його “согласно прошенію” було звільнено з посади члена Полтавського окружного суду⁶⁰.

22 листопада 1872 р. О. М. Лазаревський залишив роботу у банку і обійняв посаду кандидата, а з 4 січня 1873 р. мирового посередника Григорівської дільниці Конотопського повіту. 18 квітня 1874 р. його призначено членом новоутвореного Ніжинського окружного суду, яку він займав протягом п'яти років. Робота у суді була пов'язана із службовими відрядженнями, тому для виховання дітей він найняв гувернантку. Однак в кінці 1874 р. Олександр Матвійович встановив “случайно”, що гувернантка була людиною нечесною і “жестоко” дурила його. Про цей випадок він 11 січня 1875 р. повідомив брата Федора, застерігаючи від повторення його помилки. Брати іншу гувернантку О. М. Лазаревський не захотів, незважаючи на те, що “дети остались решительно без призора”. Він вирішив обмежити їх виховання “нянькой и школой”⁶¹.

Проте 30 червня 1876 р. Олександр Матвійович одружився вдруге. У метричній книзі Михайлівської церкви містечка Воронеж Глухівського повіту Чернігівської губернії зазначено, що “бракомъ сочетались члень Нежинского окружного суда коллежской ассессоръ Александръ Матвеевичъ Лазаревскій, вероисповиданія православного вторымъ бракомъ, 42-х леть, съ дочерію отставного поручика Анною Николаевною Шрамченко, вероисповиданія православного, первымъ бракомъ, 24-х леть”⁶².

Ганна Миколаївна Шрамченко відіграла значну роль у житті Олександра Матвійовича. Народилася вона 12 грудня 1851 р. у м. Воронежі у сім'ї поручика Миколи Олексійовича Шрамченка та його дружини Катерини Андріївни. Їх рід значився у 2 частині Дворянських родовідних книг. 16 вересня 1860 р. батько вніс трьох своїх синів та двох дочок у число дворян Чернігівської губернії. Отже, Ганна Миколаївна належала до дворянського роду. У 1868 р. вона закінчила Київський інститут благородних дівочих і 12 червня того ж року отримала атестат за № 1028, в якому зазначалося, що за час навчання вона показала відмінні успіхи з усіх предметів, які вивчали в інституті: законі божому, з російської, німецької і французької мов та словесності, арифметики, географії, історії, фізики, педагогіки, "при отличной нравственности". Вона навчалася в інституті малюванню, музиці, співам і веденню домашнього господарства⁶³.

За відмінні успіхи у навчанні і зразкову поведінку Ганна Миколаївна була представлена Радою інституту до нагороди "большимъ золотымъ шифромъ". Атестат інституту давав їй право на отримання посади домашньої наставниці, а також переважне право на вступ у "домъ Призрения" для бідних дівчат благородного звання, якщо вона протягом 20 років буде займатися освітою та вихованням дітей⁶⁴.

Познайомив Олександра Матвійовича з Ганною Миколаївною, очевидно, її брат, М. Шрамченко, який працював помічником секретаря Ніжинського окружного суду, членом якого був О. М. Лазаревський. По рекомендації М. Шрамченка Олександр Матвійович вирішив запросити Ганну Миколаївну для виховання та освіти своїх дітей. У зв'язку з цією обставиною вона звернулася до Попечителя Київського учбового округу про видачу їй свідоцтва на право працювати домашньою наставницею. 28 січня 1876 р. Ганна Миколаївна його отримала⁶⁵.

Протягом півроку вона працювала у сім'ї Олександра Матвійовича домашньою наставницею його дітей. За лагідну вдачу її полюбili діти, яким вона замінила матір, та їх батько, для якого вона створила тихе, радісне сімейне щастя. У 1877 і 1879 рр. у сім'ї Лазаревських народилося ще двоє дітей: Гліб та Катерина⁶⁶.

Влаштувавши сімейне життя, О. Лазаревський зміг більше уваги приділяти службовій, науковій та громадській діяльності. Це одразу ж позначилося на його службовій кар'єрі. 19 січня 1877 р. колезький асесор, член Ніжинського окружного суду О. Лазаревський "въ воздаяніе отлично-усердной и ревностной службы" був нагороджений орденом "святыхъ Анны второй степени"⁶⁷.

У жовтні 1879 р. Олександр Матвійович отримав підвищення по службі: його призначено товаришем голови Курзького окружного суду. Але перебував він на цій посаді недовго. Звільнилася посада товариша голови Київського окружного суду і О. Лазаревський направив прохання про переведення до Києва. Претендентів на цю посаду було багато. Протесудовий персонал підбирав видатний правник, чесний та незалежний суддя, старший голова Київської судової палати І. Мечниковів. Він і рекомендував товаришем голови Київського окружного суду О. Лазаревського за "непохитність, самостійність і незалежність як судді". 14 травня 1880 р. його призначено на цю посаду⁶⁸.

Діяльність Олександра Матвійовича на посаді товариша голови Київського окружного суду була високо оцінена. Указом імператора Олександра III від 1 січня 1882 р. його пожалувано орденом "Святого равноапостольнаго князя Владимира четвертой степени". 4 грудня 1885 р. О. Лазаревського обрано членом Київської окружної палати з присвоєнням чину дійсного статського радника. Членство в окружній палаті не давало матеріальної нагороди, але було визнанням його професійних досягнень як чиновника судової системи. Він користувався в Палаті великим авторитетом. Визнанням його заслуг став ще один орден "князя Владимира третьей степени", яким О. Лазаревський був нагороджений указом імператора Олександра III від 1 січня 1889 р.⁶⁹

З підвищенням по службі поліпшилося матеріальне становище сім'ї Лазаревських. Вони змінили помешкання, переїхавши у 1883 р. у власний будинок на вул. Мало-Володимирській, 34 (нині О. Гончара). У ньому Олександр Матвійович із сім'єю прожив 14 років, влаштувавши своє життя так, щоб поза службою можна було найбільше часу віддавати науковій роботі. Згодом вчений проживав у будинку № 43 по

вул. Рейтарській та Львівській (нині Артема)⁷⁰.

Останні 20 років життя Лазаревського були періодом творчої наснаги. Якщо у 1853-1879 рр. вченим було опубліковано 81 праця, то за період з 1880 по 1902 рр. - 340. Серед них такі відомі праці і збірки документів, як "Люди Старой Малороссии", "Мотыжинский архив", "Сулимовский фамильный архив", "Дневник Н. Ханенка", "Описание Старой Малороссии", "Черниговская летопись", "Малороссийские переписные книги 1666-го года" та інші⁷¹.

Значна кількість праць вченого (305 із 429) була опублікована на сторінках часопису "Киевская старина", з яким пов'язаний чималий період його життя. Олександр Матвійович був одним із ініціаторів створення часопису, входив до складу першої його редакції. Він допоміг також у прискоренні отримання дозволу на його видання і редагування у Києві, звернувшись у 1881 р. за допомогою до старшого брата Василя - члена ради Міністерства внутрішніх справ і ради Головного управління у справах друку⁷².

У жовтні 1881 р. головний редактор-видавець журналу Ф. Г. Лебединцев отримав дозвіл Міністерства внутрішніх справ на заснування історичного журналу російською мовою. Журнал не мав достатньої матеріальної підтримки, тому редакційний комітет, в тому числі О. Лазаревський, працювали фактично безкоштовно, направляючи свої гонорари у фонд підтримки видання⁷³.

З 1888 р., зі зміною редакції, "Киевская старина" перейшла під безпосередній вплив Олександра Матвійовича, який спочатку виконував обов'язки редактора, а у 1890-1891 рр. був редактором журналу⁷⁴. Майже у кожному номері "Киевской старины" протягом багатьох років О. Лазаревський публікував статті, документи, підписані його прізвищем, або ініціалами "А. Л."

Значний внесок вченого і у діяльність історичного товариства Нестора-Літописця, почесним членом якого його було обрано 14 березня 1893 р. До активної роботи у ньому О. Лазаревського залучив відомий історик та літературознавець М. Дашкевич. Олександр Матвійович став регулярно відвідувати засідання товариства, виступати на них з доповідями та публікувати свої праці на сторінках "Чтений" - друкованого

органу товариства. У березні 1894 р. його обрано членом ради товариства⁷⁵.

З 10 жовтня 1893 р. по вересень 1895 р. головою товариства був професор Київського університету В. Іконніков. Коли ж він відмовився виконувати обов'язки голови, то після довгих умовлянь обов'язки голови погодився тимчасово виконувати О. Лазаревський. У листі до Г. О. Милорадовича від 9 жовтня 1895 р. він зазначав, що до керівництва товариством потрапив "въ виде компромисса двух партий, которые подрались на своих кандидатах выбрали чужого"⁷⁶.

Трохи більше року: з 18 березня 1895 р. по 5 жовтня 1896 р. Лазаревський очолював товариство, проте встиг досить багато зробити. Завдяки його старанням М. Терещенко пожертвував товариству 1000 руб., на які Олександр Матвійович започаткував читання публічних лекцій, які видавалися згодом окремими книжками. За його редакцією було видано два томи "Чтений" - друкованого органу товариства. Проте більшість членів товариства вважала, що очолювати його повинен професор Київського університету, що зміцнювало б зв'язки товариства з науково-освітніми закладами. Тому, 5 жовтня 1896 р. на засіданні товариства його головою було обрано професора Київського університету В. Антоновича. О. Лазаревський обійняв посаду заступника (товариша) голови і займав її до кінця життя. Він також активно друкувався на сторінках "Чтений". З 1896 р., коли була опублікована перша його стаття, і до його смерті у 1902 р., вчений опублікував 22 дослідження⁷⁷.

Індивідуаліст за характером у службовій та науковій діяльності, О. Лазаревський не дуже цікавився громадською діяльністю. "Гуртове-чортове, - любив він повгорувати". Тому, як правило, не брав участі у суспільному житті. Винятком із правила стали земства, запроваджені у Російській імперії в процесі ліберальних реформ 60-80 рр. Земські діячі сприяли поліпшенню в Україні стану освіти, медичного обслуговування та сільського господарства, а також піднесенню національної свідомості народу. Тому, у 1868 р. Олександр Матвійович став членом Конотопського повітового земства і протягом 34-х років, до смерті, незмінно обирався гласним повітових сільських зібрань, а у 1874-1882 рр. - представником Конотопського земства на губернських земських виборах⁷⁸.

Його неодноразово обирали почесним мировим суддею, секретарем земських зібрань, членом різних земських комісій. Значну увагу О. Лазаревський приділяв організації народної освіти, медицини, соціальної справі. Він пропонував на противагу шинкам організувати на земські кошти народні клуби з чайними, бібліотеками-читальнями, помешканнями для розваг, театральних вистав⁷⁹.

За заповітом брата Михайла і за домовленістю з усіма братами Олександр Матвійович віддав садибу і будинок в с. Гирявці для облаштування школи для селянських дітей. Вони ж допомогли школі і матеріально. Завдячуючи братам Лазаревським, восени 1879 р. в с. Гирявці “для бесплатного обучення” селянських дітей була відкрита школа⁸⁰.

Лазаревський виконував також спеціальні доручення земських зборів. Так, у 1890 р., з нагоди 25-річчя введення земських установ на Чернігівщині, за постановою Конотопського повітового земства, він підготував “пам'ятную книжку Конотопського земства” за 1865-1890 рр., яка була видана у Києві у 1890 р.⁸¹

У 1880 р. О. М. Лазаревський приступив до зведення зібраних протягом багатьох років документальних матеріалів, яке вилилося в “Описание Старой Малороссии”, одну з найвизначніших праць вченого. Автор мав намір подати опис усіх десяти адміністративно-територіальних полків Лівобережної України. У листі до Г. О. Милорадовича від 16 грудня 1885 р. він повідомляв, що почав “печатать описание старой Малороссии, которое может быть и не кончу, так как работа большая, на издание которой вполне может не оказаться и средств”. У виданні першого тому він мав намір подати портрети видатних діячів України: Миклашевського, Жоравку та Павла Полуботка⁸².

Перший том “Описания” по Стародубському полку вийшов у 1888 р., другий, по Ніжинському - у 1893 році. Обидва томи надруковані автором власним коштом. Другий том “Описания”, представлений до нагороди, встановленої графом Уваровим, був удостоєний Імператорською Академією наук премії в 500 руб. Третій том, присвячений Прилуцькому полку, опублікований у 1901 р. Однак повністю реалізувати свій задум вчений не зміг. Несподівана смерть, що трапилася 31 берез-

ня 1902 р, застала вченого за роботою. Рукописні ж матеріали, які залишилися після смерті О. М. Лазаревського, показують, що він працював над описами інших полків. Збереглися його нотатки про села Полтавського полку, велика кількість біографій місцевої козацької старшини, незавершений рукопис опису Київського полку, витяги з описів Переяславського, Миргородського та Гадяцького полків⁸³.

Відспівували О. М. Лазаревського 2 квітня 1902 р. у найближчій до його квартири Старо-Вознесенській церкві, яка знаходилася на Львівській вулиці. Причиною смерті 67-річного вченого, як зазначено у церковній метричній книзі, стало “воспаление легких”. Того ж дня його поховано на цвинтарі с. Гирявки Конотопського повіту Чернігівської губернії⁸⁴.

На відзначення заслуг Олександра Матвійовича у розвитку земської справи, на зборах Конотопського повітового земства, які відбулися 21 вересня 1902 р. було прийнято рішення про увічнення його пам'яті створенням премії імені О. М. Лазаревського у розмірі 300 руб. за кращу працю з історії України. Крім того, земські збори асигнували 100 руб. на виготовлення його портрету, який мав знаходитися у приміщенні земства⁸⁵.

За життя вчений зібрав значну колекцію рукописів та книг, яку у вересні 1901 р. подарував Київському університету. Його бібліотека налічувала 1032 друкованих одиниць. До неї увійшли книги та періодичні видання переважно російською, українською та польською мовами. Незначну кількість склали книги на французькій, німецькій мовах та поодинокі видання латинською, чеською та англійською мовами. Хронологічні рамки колекції широкі: від XII ст. до смерті вченого (1902 р.), а “Киевскую старину” його родичі докомплектували до самого кінця видання (1906 р.). Серед видань зустрічаються рідкісні стародруки кінця XVII-початку XVIII ст.⁸⁶

У 1927 р. колекція книг О. М. Лазаревського разом з бібліотекою колишнього університету св. Володимира за постановою народного комісара освіти УСРР від 2 серпня 1926 р. передана до Всенародної бібліотеки України при Українській академії наук (нині Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАНУ: далі НБУВ НАНУ), де зберігається як меморіальне зібрання⁸⁷. Збірка рукописів, яку зібрав Олександр Матвійович протягом всього життя, та його сімейний архів

знаходяться на зберіганні в Інституті рукопису бібліотеки і влита до фонду №1. Збірка налічує біля 20 тис. справ, які за хронологічними межами охоплюють XVII–XIX ст.

Отже, О. Лазаревський досяг значних успіхів у службовій, науковій та громадській діяльності. Його службова діяльність була пов'язана з ліберальними реформами, які проводилися в Російській імперії у 60–80 рр. XIX ст. Олександр Матвійович вважав їх “великими” і прийняв безпосередню участь у реалізації селянської та судової реформ. Завдяки наполегливій, невтомній праці, кристальній чесності і невідступності він досяг успіхів на службі у судових органах і завершив свою службову діяльність на посаді товариша голови Київського окружного суду та члена Київської окружної палати у чині статського радника. За відмінну службу у судових органах його було нагороджено трьома царськими орденами.

Визначні досягнення вченого у науковій діяльності. Лазаревський здійснив великий внесок у розвиток української історичної науки. Його праці і публікації історичних документів з історії Лівобережної України були великим кроком вперед у розвитку історичної науки. Наукова спадщина вченого не втратила актуальності і становить джерельну базу для сучасних дослідників історії України.

Значний внесок вченого і у громадську діяльність. Він був одним із співзасновників та авторів журналу “Киевская старина”, плідно працював у товаристві “Нестора-Літописця” та активно публікувався на сторінках його “Чтений”. О. Лазаревський перебував у перших рядах організаторів земської справи в Україні, був видним земським діячем.

Але і цим не обмежується оцінка життя та діяльності цієї видатної постаті української історіографії. Протягом всього життя він збирав і ще при житті подарував нащадкам велике зібрання книг і рукописів, які складають справжню скарбницю української історії.

¹ Олександр Матвійович Лазаревський. 1834–1902. Матеріали до біобібліографії. – К., 1994. – 78 с.; Воронов В.І. Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997.

– С.200–219 та інші.

- ² Василенко М. Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902). Матеріали до його біографії. // Україна. – 1927. – №4. – С.18–82.
- ³ Сарбей В.Г. Історичні погляди О.М. Лазаревського. – К., 1961. – 192 с.
- ⁴ Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // Киевская старина. – 1902. – № 6. – С.471.
- ⁵ Лазаревский А. Сведения о старейших членах рода Лазаревских // Украинский археографічний збірник. – К., 1927. – Т.ІІ. – С.1,2, 9–18. (Далі УАЗ)
- ⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАНУ - Ф.1. - Спр.68382. - Арк.2-3; Спр.68383. - Арк.1; Спр.68387. - Арк.1,2 (Далі: ІР НБУВ)
- ⁷ ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.68387. - Арк.1,2; Лазаревський А. Сведения о старейших членах рода Лазаревских. - С.1,2, 9–18.
- ⁸ Стороженко Н.В. Реформи в Малороссии при гр. Румянцеве // Киевская старина. - 1891. - № 1-3. - С.479–480.
- ⁹ Там само. - С.480–481.
- ¹⁰ ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.68384. - Арк.1.
- ¹¹ ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.68385. - Арк.1; Савелов Л.М. Лекции по генеалогии. – М., 1908. – С.151.
- ¹² Карелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. – М., 1979. – С.25, 26.
- ¹³ ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.68385. - Арк.1.
- ¹⁴ Там само. – Ф.1. – Спр.68388. – Арк.1.
- ¹⁵ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии: Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. - 1897. - № 4. – С.2, 46.
- ¹⁶ Лазаревский А.М. Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. – Харьков, 1898. – С.24–25.
- ¹⁷ Там само. – С.25. Лазаревська К. Господарство незможного панка на Конотопщині в першій половині XIX ст. // УАЗ. – К., 1927. – Т.2. – С.Х, ХІ,ХVІ.
- ¹⁸ ІР НБУВ. - Ф.1. Спр.58485. Арк.1 зв., 2; Спр.68412. Арк.1; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи // УАЗ. – Т.2. – С.115.
- ¹⁹ ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.68412. - Арк.1; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. – С.115.
- ²⁰ Рикман В.Ю. Дворянское законодательство Российской империи. – М., 1992. – С.27; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. – С.115.
- ²¹ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. –

- С.115.
- 22 Там само. – С.114; Лазаревська К. Вказ. праця. – С.ХХІ.
- 23 Лазаревський О. Короткі біографії братів Лазаревських. // УАЗ. – Т.2. – С.57.
- 24 Отривки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского. – С.473, 478-480.
- 25 Лазаревський О. Короткі біографії братів Лазаревських. – С.69.
- 26 Там само. – С.68.
- 27 ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.68438. - Арк.1.
- 28 Сарбей В.Г. Вказ. праця. – С.26; Ткаченко М. Список праць О.М.Лазаревського та праць про нього. // УАЗ. – К., 1927. – Т.2. – С.ЛІІ.
- 29 Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. – С.109.
- 30 Лазаревський Матвій. Памяти мои // УАЗ. - К., 1927. - Т.2. - С.19.
- 31 Сарбей В.Г. Вказ. праця. - С.27.
- 32 Лазаревська К. Листи Осипа Бодяньського до Олександра Лазаревського (1854-1855) // Україна. - 1926. - Кн.1. - С.66-70.
- 33 Сарбей В.Г. Вказ. праця. - С.28.
- 34 Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. - С.191-192, 200.
- 35 Там само. - С.200-201, 206-207.
- 36 Там само. - С.207.
- 37 Сарбей В.Г. Т.Г.Шевченко і О.М.Лазаревський // УДЖ. - 1989. - № 3. - С.28,34.
- 38 Листи Олександра Лазаревського. - С.266-267.
- 39 Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. - С.177-178.
- 40 Листи Олександра Лазаревського. - С.270-276.
- 41 ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.68440. - Арк.1.
- 42 Листи Олександра Лазаревського. - С.277-278.
- 43 Там само. - С.278.
- 44 Олександр Матвійович Лазаревський. 1834-1902. Матеріали до біобібліографії. - С.11.
- 45 Василенко Н.П. Первые шаги по введению Положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии. - К., 1901. - С.6.
- 46 Там само. - С.43; Батуринець П. З громадської діяльності О.М.Лазаревського на Чернігівщині. - К., 1928. - С.4.
- 47 Батуринець П.З. Вказ. праця. - С.4,5.
- 48 Сарбей В.Г. Вказ. праця. - С.34; Верзилов А.В. Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. - Чернигов, 1903. - С.3-4.
- 49 Ткаченко М. Вказ. праця. - С.ЛІV-LV; Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. // Основа - 1862. - № 5. - С.82-89.

- 50 Федоренко П. Вказ. праця. - С.ХХІІ.
- 51 Листи Олександра Лазаревського. - С.280; Ткаченко М. Вказ. праця - С. LV-LVI.
- 52 Листи Олександра Лазаревського. – С.279-281; Василенко М. Олександр Матвійович Лазаревський // Україна. – 1927. – №4. – С.41.
- 53 Там само. – С.282-283; Федоренко П. Вказ. праця. – С.ХХІІІ.
- 54 Ткаченко М. Вказ. праця. - С. LVI-LVII, LXXIII.
- 55 ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.68443. - Арк.1; Листи Олександра Лазаревського. - С.283.
- 56 Листи Олександра Лазаревського. С.285-286.
- 57 Батуринець П. Вказ. праця. - С.13.
- 58 Листи Олександра Лазаревського. - С.305-306.
- 59 Листи Олександра Лазаревського. - С.306.
- 60 Там само. - С.306-307; ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.68446. - Арк.1.
- 61 Листи Олександра Лазаревського. - С.307-308.
- 62 ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр. 68450. - Арк.1.
- 63 ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.68488. - Арк.1; Спр.68487. – Арк.1, 2.
- 64 Там само. Спр.68488. Арк.1.
- 65 Листи Олександра Лазаревського. - С.308; ІР НБУВ. - Ф.1 - Спр.68489. - Арк.1.
- 66 Василенко М. Вказ. праця. - С.50.
- 67 ІР НБУВ. - Ф.1. Спр.68452. Арк.1.
- 68 Листи Олександра Лазаревського. - С.309-311; Василенко М. Вказ. праця. - С.51.
- 69 ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.68453. - Арк.1, 1 зв.; Спр.68454. – Арк.1, 1 зв.; Листи Олександра Лазаревського. - С.319.
- 70 ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.68453. - Арк.1, 1 зв.; Листи Олександра Лазаревського. - С. 314-315, 319, 323-324, 332, 345, 355-363; Василенко М. Вказ. праця. С.53; Лазаревський Г.О. Брати Лазаревські // Україна. - 1945. - № 3. - С.25.
- 71 Ткаченко М. Вказ. праця. - С. LII-LXXII.
- 72 (А.Л.) Как основалась “Киевская старина” // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. - К., 1898. - Т. 4. - С.94-95. Матях В.М. Біля витоків “Киевской старины” (До 110-річчя виходу першого номера журналу) // УДЖ. - 1992. - № 1. - С.144.
- 73 Матях В.М. Вказ. праця. - С.145.
- 74 Там само. - С.146.
- 75 Воронов В.І. Внесок О.М. Лазаревського у діяльність історичного товариства Нестора-Літописця // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. - Дніпропетровськ, 2001. - Вип. 2. - С.190-192.
- 76 Листи Олександра Лазаревського. - С.350.
- 77 Воронов В.І. Вказ. праця. – С.192-193; Олександр Матвеевич Ла-

-
- заревский (Некролог) // Киевская старина. – 1902. - №5. – XVII;
Чтения в историческом обществе Нестора Летописца (1879-1914).
Бібліографічний довідник / Укладач М.П. Колесник. – К, 1989. –
С.43-44.
- 78 Листи Олександра Лазаревського. – С.319.
- 79 Сарбей В.Г. Вказ. праця. – С.49; ІР НБУВ - Ф.1. - Спр.66978. -
Арк.1.
- 80 Василенко М. Вказ. праця. – С.53.
- 81 ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.66977. - Арк.1.
- 82 Листи Олександра Лазаревського. – С.309-310.
- 83 Василенко М. Вказ. праця. – С.53.
- 84 ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.68471. - Арк.1.; Похороны А.М.Лазаревского
(Впечатление очевидца) // Киевская старина. - 1902. - № 5. –
С.ХХІІ-ХХVІІ.
- 85 Федоренко П. Вказ. праця. – С.ХХІV.
- 86 Колесник С.О. Бібліотека О.М.Лазаревського // УІЖ. - 1987. - № 1.
– С.127; Білокінь С. Раритети української бібліографії у збірках
Олександра Лазаревського та Михайла Хмарова. // Київська старо-
вина. - 1998. - № 4. – С.136.
- 87 Колесник С.О. Вказ. праця. – С.124-125.